

Оксана Клименко,
аспірантка Української академії друкарства

Перші друковані вітчизняні букварі (з фондів НБУВ)

Освоєння фондів букварів бібліотек України відкрило широкі можливості відстежити історичні, політичні та економічні тенденції, що спричинилися до формування нових поглядів на становлення сучасної букварної традиції і підручникотворення в цілому.

Унікальні примірники перших підручників початкових шкіл зберігаються у фондах НБУВ.

У статті аналізується їх архітектоніка, художнє оформлення, структура змісту, форма та особливості подачі навчального матеріалу, поліграфічне виконання.

Перший друкований буквар (Львів, 1574) І. Федорова¹ наслідувався багатьма книговидавцями майже без відхилень протягом десятиріч. Приватні, монастирські, братські друкарні Львова і Києва, Вільна та Могильова для потреб власних шкіл видавали підручники, орієнтуючись на це видання.

Ранніх друкованих малоформатних книг збереглося небагато й, переважно, у закордонних книгозбірнях. Невеликий відсоток серед цих примірників належить букварям.

На початку 20-х років XVII ст. відкриває власну друкарню в Києві Тимофій Вербицький². Нагальна потреба в недорогих навчальних посібниках зумовила той факт, що з його друкар-

ського верстата сходять перший, відомий на сьогодні, київський друкований буквар. Унікальний примірник цього підручника зберігається у фондах НБУВ³. Наразі ми не знаємо, з яких джерел він потрапив в Інститут рукопису Бібліотеки. На початку 90-х років це видання, написане півуставом і скорописом, різними почерками, слов'яноруською мовою (складалося з молитов, уривків з Євангелія та Апостола, канонів, тропарів, кондаків), виявлене у складі рукописного конволюта із зібрання Церковно-археологічного музею Київської духовної академії.

Вплетений у рукопис друкований фрагмент є зошитом із шести аркушів розміром 14,4 x 9,0 см, де по вертикалі надруковано за абеткою кириличні літери, наведено їх слов'янські назви, а також зразки відмінювання слів, котрі починаються з цих літер. Номери сторінок, як і в більшості тогочасних малоформатних видань, не вказано. Лише один із шести аркушів прикрашений заставкою з набірною виливною орнаменту. Порівнюючи буквар Т. Вербицького з Букварем І. Федорова, можна зробити висновок, що укладач добре знав його видання, використав принцип першодрукаря, але не дотримувался послідовності попередника, іноді скорочуючи кількість прикладів відмінювань і довільно переставляючи слова. За цим матеріалом, як і в Букварі Федорова, слідує акровірш — на кожен літеру абетки підібрані вислови зі Святого Письма.

Азбучний акровірш є одним з найдавніших «малих» жанрів, що був обов'язковим елементом тодішнього букваря. Акровірш букварів «Аз єсмь всему миру свет» належить до дуже давніх. Сучасні дослідники виявили 19 його списків⁴. Тексти розділу для читання підібрані за морально-дидак-

³ Інститут рукопису НБУВ, ДА 181/Л., арк. 182—188.

⁴ Демкова Н. С., Дробленкова Н. Ф. К изучению славянских азбучных стихов // ТОДРЛ, 1968. — Т. XXIII. — С. 27—61.

¹ Лукьяненко В. В. «Азбука» Ивана Федорова, ее источники и видовые особенности // Тр. Отд. древнерус. лит-ры (ТОДРЛ). — Т. XVI. — С. 208—229; Лукьяненко В. В. «Азбука» Ивана Федорова и ее место в истории русского букваря // Тез. докл. IV конф. проф.-преподавательского состава по итогам научной работы 20—24 дек. 1956 г. — Ленинград. гос. биб-ка Ин-та им. Н. К. Крупской. — Л., 1956. — С. 34; Флоровский А. В. Первый русский печатный букварь для иностранцев 1690 г. // ТОДРЛ. — Т. XVII. — С. 482—494.

² Исасвич Я. Д. Преемники первопечатника. — М.: Книга, 1981. — С. 66; Тихомиров М. Первый русский букварь // Новый мир. — М., 1956. — № 5. — С. 268—272.

тичним принципом, але з інших джерел. Вербицький назвав цей розділ «О премудрости» й підібрав тексти з книг притч Соломонових, Ісуса Сіраха, послань ап. Павла до ефесіян.

Традиційно для тогочасних видань буквар завершується розділом «число церковное» — позначенням чисел кириличними літерами.

Підкреслимо, що автор сам пропустив назву в колофоні книги, а просто пише: «сія напечатано в граде Києве в друкарне Тимофея».

У наступні роки посібник для початкового навчання грамоти неухильно змінюється, хоча й наслідує традиції минулого. Назва стає розгорнутою і говорить про зміст та призначення підручника. У наступних букварях деякі тематики розширюються, з'являються нові, тобто протягом XVII ст. друкований буквар продовжує розвиватись як комплексний вид навчальної книги.

У середині XVIII ст. в Чернігівському, Городенському та Сосницькому повітах було 234 школи (одна на 746 осіб). Така кількість вимагала суттєвого масиву підручників. У зв'язку з послідовно здійснюваними суворими обмеженнями, а то і явними переслідуваннями української книги, Чернігівська друкарня як осередок книгодрукування поступово втрачає своє значення. На сьогодні вона представлена лише одним виданням, що цікавить нас. Цей «Букварь или начальное оучение хотящимъ оучитися книгъ писмены Славенскими, въ Типографіи Обітели с[вя]то[ї] Троицкой Ілїинской Черниговской издадесея» (1765) зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ ксерокопією видання (П1701). Порівнюючи зміст, тексти для читання, зовнішнє художньо-поліграфічне оформлення видання з букварем 1791р. Києво-Печерської лаври, можна зробити висновок: перед нами представник одного з типових тогочасних букварів.

Перший розділ (букварна частина) побудований цілком традиційно. Наступні розширено за рахунок матеріалів для читання, які складаються в основному з молитов, що й зумовило, порівняно з попереднім виданням, значний його обсяг — 56 стор.

На відміну від перших друкованих букварів, де вихідні дані розміщувалися на останній сторінці тексту, тут вони включені в назву. Закінчується книга філософським висловом «По сих і прочія да разумеетсея», який наче засвідчує надію автора, що учні в майбутньому звернуться до читання Часословів, Псалтирів та іншої літератури, яка використовувалася для навчання у XVIII ст.

Лише друкарні КПЛ і Почаївської лаври в описаний період продовжували видавати в середньому по 5—6 творів на рік, але вони контролювалися зрусифікованим духовенством. У 1766 р. Святий синод наказав друкувати й ви-

давати тільки ті книжки, які виходили в московській друкарні, що спричинило до значного занепаду українського друкарства⁵.

Наступ на українське друковане слово, розпочатий у середині XVIII ст., складні політичні умови негативно вплинули на поширення освіти серед простого населення, що призвело до зменшення мережі шкіл, скорочення випуску україномовних підручників.

Букваротворчу діяльність друкарні КПЛ відбиває невелике видання кінця століття, яке добре збереглося. «Букварь или Начальное оучение, хотящимъ оучитися книгъ писмены славенскими, напечатана во с[вя]той Києво-Печерской Лаурѣ» (1791)⁶ — це типове видання кириличного друку розміром 10,3 x 16,0 см середини та кінця XVIII ст. Традиційною для книг КПЛ є оформлена титульна сторінка та зворот титулу, де в орнаментальній рамці вміщено гравюру із зображенням Св. Трійці. У букварі використано прикраси, шрифти двох розмірів.

У відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ зберігається дуже цікаве видання, не характерне для українського букваря XVIII ст.: «Букварь для обучения юношества чтению въ Бердичовѣ, въ Типографіи Отцовъ Кармелѣтов Б[о]сихъ, 1793 года» (32 с.)⁷.

Практично всі букварі аж до середини XIX ст. друкувалися церковнослов'янською азбукою, а це видання лише частково (с. 9—16) вміщує її. Аналізуючи художньо-поліграфічне оформлення та зміст, можна зробити висновок, що то передрук одного з російських видань, а точніше, Санкт-Петербурзьких букварів другої половини XVIII ст.

Відкриває навчання «Азбука гражданская» (під великими буквами розміщено малі: не характерно для українських видань, у яких окремо вміщені великі й малі букви алфавіту). На наступній, четвертій, сторінці під відбивкою подано назви букв із зображенням великої та малої букв (Азь Аа, Буки Бб ...). Це також не властиво українським букварям, коли назви букв вміщували після вивчення всього алфавіту.

На кінці кожної сторінки є кустоди (початкові літери наступної сторінки), що типово для тогочасних книг. На с. 6 подано прописом трибуквені склади. Переважну кількість сторінок прикрашено різного роду відбивками, лінійками, орнаментами. На с. 7—8 трибуквені склади (продовження), — тобто укладачі прагнули підібрати слова

⁵ Возняк М. Історія української літератури. — Львів: Світ, 1994. — С. 12—13.

⁶ Колекція Попова 82.

⁷ НБУВ, відділ стародруків та рідкісних видань (ВСРВ), колекція видань громадянського друку (Гр.). 1098 (формат 10,9 x 17,0 см).

(за алфавітним порядком), а під відбивкою — чотирибуквені; с. 9 «Азбука церковная», розміщена у такий же спосіб (під великими буквами — малі); с. 10 — назви букв (Az, Aa. Vuki, Bb...); с. 10—15 — молитви «Царю небесний», «Отче наш», 10 божих заповідей та ін. На с. 16—18 вміщено розділ, що подає, так би мовити, післябукварну частину — «Гражданское начальное учение». Зміст його становлять надруковані з розбивкою на склади вислови з Біблії та Святого Письма.

На с. 19—30 вміщено й вислови без поділу на склади (пронумеровані посередині рядка, всього 93), прислів'я та приказки, які укладачі букваря запозичили з видань подібного типу.

Дуже різномірною за змістовним насиченням є остання сторінка підручника, де вміщено вірш «Науки юношей питають, отраду старымъ подають».

Обсяг видання 1797 р. (52 с.)⁸ збільшено за рахунок польськомовних текстів для читання, надрукованих на правій сторінці (починаючи з 5-ї ст.), а на лівій — тексти рідною мовою. Їх зміст однаковий. Тому, відповідно, дещо змінено й назву підручника: «Букварь для обучения юношества чтению по Россійски и по Польски. Elementarz dla uczenia mlodziery czytac Po Rossyisky i po Polsky». Видання має невелику підбірку прислів'їв.

Буквар доповнено текстами, котрі вчать нормам поведінки та вірному звертанню до осіб різних рангів. На с. 44—52 подано «Словарь», що включає близько 400 слів-пар двома мовами. На с. 52 надруковано таблицю множення. Художньо-поліграфічне оформлення таке ж, як і в першому виданні. Загалом, цей буквар вміщує матеріал цілком світського характеру, складений під впливом ідей епохи.

Перші десятиріччя XIX ст. приносять значні зміни в культурне життя західного українства⁹. Обмаль підручників для початкового навчання грамоти рідною мовою не задовольняє зростаючих потреб населення.

Отже, протягом першої половини XIX ст. Львівська Ставропігія продовжує видавати підручники, значне місце серед яких займали букварі, зокрема «Букварь языка Славено-русского».

Тогочасне галицьке букварство у фондах НБУВ представлено цим рідкісним для збірок Києва букварем 1834 р. видання, що було типовим за форматом, обсягом і змістом. Воно репрезентує західноукраїнську букварну традицію, яка, з огляду

⁸ НБУВ, ВСРВ, колекція рідкісних видань XIX—XX ст. (Р), Р1969 (формат 10,9 x 17,3 см). Обидва видання збереглися у хорошому стані.

⁹ Желехівський Ю. Съездъ галицко-русских ученых въ 1848 г. и ихъ языковые пренія. — Л.: Типогр. Ставропігійского института, 1898. — С. 4—5.

на політичні обставини, сформувалася дещо по-іншому і мала свої особливості. Це — «Букварь языка Славено-русского Къ наставленію Юнашества въ Школахъ парафиальныхъ. Львовъ. Типомъ Института Ставропігійского при Церкви Успенія Прес[вя]тыя Б[огороди]цы» (17,0 x 11,0 см) — 60 с., шифр — А $\frac{15738}{12506}$ И.

Надрукований він кирилицею, адже на західноукраїнських землях до того часу гражданкою ще не користувались. Релігійний зміст підручника, де церковнослов'янська мова пересипана загальноновживаною лексикою, цілком відповідав характеру освіти.

Як і в інших посібниках такого типу, на перших кількох сторінках вміщено поскладове читання. Посібник знайомить також з польською абеткою, невеликими польськомовними текстами для читання. Назва параграфів свідчить, що буквар було розраховано на сільське населення, яке виховували в дусі покори владі та пошани до церкви.

Арифметичну частину складають параграфи: § 51 Единицы; § 52 Десятки; § 53 Сотни; § 54 Тысячи. Вміщено таблицю множення.

Як і попередні, цей буквар практично не ілюстрований. Лише на третій сторінці зображено людину в молитовній позі. Стандартний формат видання зручний у користуванні. «Букварь языка Славено-русского» репрезентує цілий ряд видань XIX ст. Східної Галичини.

Видання букварів активізувалося в XIX ст., особливо в його другій половині. Третину століття поспіль продовжує випуск навчальної літератури КПЛ, зразком чого є «Россійській букварь для обучения юношества церковному и гражданскому чтению, съ полными каждого в особенности показаніем Кіевъ въ Типографіи Кієво-Печерской Лавры, 1853». Гарно оформлене видання обсягом 82 с. має одну гравюру, три заставки та чотири кінцівки. Укладачі, творчо підійшовши до створення нового підручника для початкового навчання грамоти, додали розділи в букварну частину.

Автори підбирали трибуквені слова з конкретним значенням, тобто вчили читати не за поалфавітним набором букв, а за змістовними словами. Цей метод навчання, який у той час отримав назву «американського» методу цілих слів, поширився в букварях наступних поколінь.

Стор. 10—12 розділено на дві частини: у першій вміщено «Слова подъ титлами» кирилицею, а в другій — «Слова безъ титловъ» гражданкою, прописом.

Дуже важлива наявність розділу «Слово ударенія въ церковной печати употребляемыя», адже в той час зменшилася кількість підручників, що навчали кириличному письму й готували учнів до читання церковних книг.

Молитви, як невід'ємний атрибут тодішніх букварів, вміщено на с. 14–20. Розділ «Краткое нравоучение» надруковано громадянкою (с. 21–24). Традиційний розділ «Сокращенній катехісис» (с. 24–47) вміщує щоденні молитви та ін.

Віддавши шану традиціям, укладачі букваря вводять новий великий розділ (с. 48–78) «Краткая священная история», який складається з 20 уроків, і являє собою короткі оповідання зі Старого та Нового Завітів. Тобто, післябукварна частина значно розширена за рахунок текстів релігійного змісту. Не забули автори включити й ознайомлення з цифрами (с. 80–81). Завершує буквар традиційно подана таблиця множення.

Отже, укладачі «Російського букваря для обученія юношества» врахували тодішню потребу знати як церковне, так і громадянське письмо, розширили його і в букварній, і післябукварній частинах.

Видання підручника в осередку православної церкви — Києво-Печерській лаврі — зумовило його релігійне спрямування, хоча в багатьох тогочасних однотипних посібниках присутні байки, загадки, прислів'я та приказки, тобто малі жанри літератури. Народний фольклор не представлено зовсім.

Суспільно-політичне й культурне життя України другої половини ХІХ ст. свідчило про зростання національної свідомості, що, з одного боку, було однією з проєкцій інтенсифікації процесу становлення української нації, а з другого, — саме впливало на цей процес у сфері такої важливої і невід'ємної ознаки будь-якої нації, як спільність її національного характеру¹⁰.

Якщо в першій половині ХІХ ст. лише окремі діячі демократичної інтелігенції виявляли інтерес до українського фольклору, то в другій його половині найширші кола прогресивної громадськості стали вивчати й популяризувати зразки усної народної творчості та звичаї українського народу¹¹.

У цей період світ побачила така кількість посібників для початкового навчання грамоти, що дорівнювала чи не всім букварям, виданим протягом століття.

Єдине видання 1861 р., яке вийшло в Києві й збереглося у фондах НБУВ, — «Домашня наука. Выш'ші початки». Її автор — український мовознавець, збирач і дослідник українського фольклору, видавець Каленик Васильович Шейковський. Це невелика за обсягом (19 с.) та

¹⁰ Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні у другій половині ХІХ ст. // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 6.

¹¹ Хижняк З. Києво-Могилянська академія. — К.: В-во КДУ, 1970. — С. 61.

форматом (11,4 x 14,2 см) книжка, епіграфом до якої були слова Т. Шевченка.

Даний підручник є не традиційним букварем, у якому подано букви, склади і речення для закріплення навичок читання, а скоріше — методичним порадищем для вчителя. К. Шейковський намагався вмістити в нього якомога більше зразків української народної творчості.

Ще одна яскрава постать в історії українських букварів — П. Куліш. Наприкінці 50-х років ХІХ ст. він упорядкував прописну справу та застосував у своїх виданнях і в «Кобзарі» Т. Шевченка 1860 р. т. зв. «кулішівку», яка лягла пізніше в основу українського правопису наприкінці ХІХ — початку ХХ ст.

Відбувши заслання, П. Куліш взявся до написання підручників для практичної роботи в українській школі. Просвітницький рух у Росії в 50–60-х роках потребував й інтенсивної видавничої діяльності. П. Куліш заснував в Петербурзі власну друкарню. Це й сприяло поширенню українських книжок у 60-х роках. Однією з найперших книжок, виданих П. Кулішем, і була «Грамотка» (1857). Зміст її першого видання складався переважно з церковних творів, оскільки тогочасна подвійна цензура¹², насамперед духовна, навряд чи пропустила б інші.

Поряд з матеріалами для читання, письма та лічби автор умістив коротеньку історію України з уривками й коментарями.

Перше видання, яке збереглося в чотирьох примірниках у НБУВ*, започаткувало процес видання україномовних підручників у Москві та Санкт-Петербурзі.

Ця чудово ілюстрована книжка з майстерно виконаними гравюрами, заставками, відбивками, обсягом 149 с., являла собою типове для того часу поєднання: буквар і читанку.

Відбираючи матеріали для читання, автор звертається до творчості свого друга Т. Шевченка і до народної творчості. Всього до друку упорядник відібрав 33 прислів'я, які ми й сьогодні зустрічаємо в сучасних підручниках для читання та з мови для початкової школи.

«Грамотка» П. Куліша — універсальний підручник для початкового навчання, що містив основи знань з багатьох галузей науки. На с. 97–128 Це,

¹² На титульній сторінці під назвою дописано «Отъ С. Петербурскаго Комитета Духовной Цензуры печатать позволяется, 23 июня 1857 года. Цензоръ Карпов; Печатать дозволяется съ тем чтобы по отпечатаніи представлено было въ Цензурный Комитетъ узаконенное число экземпляровъ. Москва, 11 ноября 1857 года. Цензоръ И. Фронтъ-Крузе.

* В020088, А $\frac{15188}{11576}$ И = А $\frac{15494}{12278}$ И = А 1650И; Р5916; Р239.

вміщено розділ арифметики, де в доступній формі даються основні її правила: «Наука арифметика навчає нас, як вести щот або лічбу всякої вещи і всякого діла» (с. 97). «Навчившись писати й висловляти числа, можна інше робити справи котрих чотиріч складанне, одлічч, помножение и поділ». У цьому розділі наведено багато прикладів і задач, які також знайомлять учнів з такими азами арифметики, як: «Названі числа» (с. 112), «Справа роздріб» (с. 113), «Справа перевертаніє» (с. 117). Після «Арифметики» автор подає «Великі слова из Письма Святого» (с. 129—144). Завершує підручник «Слово до письменних».

Перше ошатне видання у твердій обкладинці виявилось недоступним для багаточисельної неграмотної української маси. За кілька років П. Куліш робить друге видання (1861)¹³ значно скромніше (у м'якій обгортці) і скороченим варіантом (68 с.).

Щоб здешевити буквар, автор зменшує кількість ілюстрацій. Але це видання стоїть значно вище від багатьох тогочасних підручників не лише тим, що було написане добірною українською мовою, мало синкретичний характер, надруковане гражданкою, а й своїм прогресивним змістом.

У другому виданні розширено історичний розділ (с. 59—66). На 67-й стор. подано цифри без усяких пояснень.

Прописна азбука (попарно розміщені малі й великі букви) розташована на с. 68. На звороті титулу є звернення «До громадян», з якого ми й довідуємося про те, що тираж першого видання «Граматки» був п'ять тис., а другого — вісім тис. примірників.

Кулішеву «Граматку» високо цінував Т. Шевченко. У щоденнику він записав: «Как прекрасно, умно и благородно составлен этот совершенно новый букварь. Дай Бог, чтобы он привился в нашем бедном народе»¹⁴.

В описі приватної бібліотеки Т. Шевченка, що залишилася після його смерті¹⁵, серед чотирьох букварів зустрічаємо і «Граматку» П. Куліша з автографом автора. Врахувавши деякі її недоліки, поет восени 1860 р. починає працювати над власним букварем. У кінці цього року (хоча на обкладинці зазначено 1861) «Букварь южнорусскій» вийшов у світ. Структурно і за змістом він подібний до «Граматки» Куліша.

¹³ НБУВ, ВСРВ, Р686 (у даному примірнику відсутня титульна сторінка).

¹⁴ Шевченко Т. Г. Твори: В 6 т. — К., 1964. — Т. 5. — С. 172.

¹⁵ № 619, 1861. Опис особистої бібліотеки Т. Г. Шевченка, що залишилася після його смерті // Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1816—1861. — Вид. 2-е, перероб. та допов. / За ред. Є. П. Кирилюка. — К.: Вища шк., 1982. — С. 366—370.

Видаючи буквар далеко поза межами рідної землі, Т. Шевченко пристосовує фонетичну особливість української мови до російського правопису. При пильнішому аналізі текстів для читання переконаємося, що цей навчальний посібник писався не тільки, а можливо, не стільки для дітей, як для дорослих, адже переважно вони у святкові та недільні дні здобували освіту в школах.

Укладаючи свій «Букварь», Т. Шевченко звертається до кращих зразків народної творчості, а інколи як матеріал для читання підбирає власні твори. «Буквар южнорусскій» наскрізь перейнятий демократичними й гуманістичними ідеями. Художньо-поліграфічне оформлення дуже скромне. Видання, невелике за обсягом (усього 24 с.), у м'якій обгортці, дешеве (3 коп.) було доступним для найбільшого люду.

Є відомості, що «Букварь южнорусскій» проходив подвійну цензуру — духовну й світську.

Розуміючи, що недільні школи — єдине джерело дійсно народної освіти — відкриваються в багатьох містах і селах України, поет великим тиражем (10 тис. прим.) намагався забезпечити доступним посібником якомога більше своїх земляків.

Незважаючи на всілякі перепони, Шевченків підручник ширився по Україні. В містах і селах Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Черкащини, Харківщини знаходимо свідчення його використання в недільних школах. Встановлено, зокрема, що книжка була відома на півдні України та в Східній Галичині¹⁶.

Не сподіваючись на допомогу офіційних органів у поширенні «Букваря», на початку 1861 р. Шевченко розсилає книжку своїм друзям та знайомим в Україні. Але вже в липні Міністерство народної освіти, відкрито не заборонивши «Буквар», усе ж не рекомендувало використовувати його в школах¹⁷.

Шевченків «Букварь» відіграв помітну роль у поширенні народної освіти в Україні у 60-х роках XIX ст. Появу цієї книжки вітала передова громадськість Росії й України.

У фондах НБУВ книжка збереглася в семи примірниках: А 1653И; А $\frac{15676}{18344}$ И; відділ стародруків та рідкісних видань: Р893, Р923, Р801 (у примірнику відсутня обгортка), Р1714 (1); А $\frac{15367}{12313}$ И (даний примірник потребує реставрації, на руки не видається).

Тодішня політична ситуація сприяла тому, щоб український буквар, доволі різноплановий за своїм інформаційним насиченням, друкувався, крім України, також у Санкт-Петербурзі та Москві.

¹⁶ Стельмах С. Поширення «Букваря южнорусского» Т. Г. Шевченка у 60-х роках XIX ст. // 36. праць 27 Шевченківської конф. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 147.

У 1861 р. в друкарні Московського університету побачила світ «Українська абетка» М. Гатцука, котра проходила лише світську цензуру¹⁸. Це, ймовірно, зумовило цивільний зміст підручника.

Лише два посібники для початкового навчання грамоти ХІХ ст. були оформлені та багато проілюстровані — перше видання «Граматики» П. Куліша й «Українська абетка» М. Гатцука. Але, на жаль, остання не була надрукована кирилицею, що робило її не зовсім придатною для вживання, оскільки вже друге десятиріччя у посібник для початкового навчання грамоти впевнено проникає гражданський шрифт. У кінці підручника автор вміщує розділи «Абетка Петровська» та «Пропис». Розпочинає буквар «Присвітка» (с. III—VI), у якій автор аналізує діючі й рукописні посібники для початкового навчання грамоти, пояснює деякі орфографічні особливості її викладання (с. V).

Далі вміщено розділ «Абетка Українська чи Ключ до свічення», що, на нашу думку, започатковує гарну традицію — кожен букву супроводжувати пояснювальною ілюстрацією. Ілюстративний матеріал підібрано за двома основними тематичними напрямками: релігійний і козацький. Наприклад, літера Б — бандура; літера Г — Гармаш, що зображує озброєного козака, який підпалює гармату та ін.

Після ознайомлення з правилами читання вміщено добре відомі й сучасному школяреві тексти. Колядкам та щедрівкам відведено стор. 24—33.

Усі наступні тексти для читання (с. 34—81) — це українські народні думи, вірші, оповідання, легенди. Розділ «Прислів'я та примовки» (с. 55—60) вміщує 103 прислів'я, розташовані за абеткою, серед яких багато добре нам відомих.

У традиційному розділі «Про лічбу [лік]» (с. 82—84), цифри розміщено у спосіб, що значно полегшує їх сприйняття:

Назвиска	Церковна	Гражданська	Римська
Оден	а	1	I
Два	Б	2	II

У наступних розділах розповідається про необхідні в повсякденному житті поняття. Вводяться також розділи, які, на думку автора, є потрібними для освічених людей (с. 107—116).

Дуже цікаво оформлено останню сторінку «Української абетки». Вгорі написано «Кінець», під підписом намальовано підзорну трубу. В лівому нижньому куті намальовано годинник, по центру — розгорнуту книжку, в правому нижньому куті — глобус, вище нього — лінійку. Таких цікавих предметів у граматках ще не було.

¹⁸ Печатать позволяется съ темъ, чтобы по отпечатаніи представлено было въ Цензурный Комитетъ законенное число экземпляров. Москва, 7 марта 1860 года. Цензоръ П. Росковщенко.

У НБУВ зберігається сім примірників «Української абетки» Миколи Гатцука в хорошому стані, деякі з них обрізані, відреставровані, три (A1648И, P674, P675 = B15290И) знаходяться у відділі стародруків та рідкісних видань по вул. Володимирській, 62, а решта (Попов 15452, B15291, B3028И, A¹⁵⁶⁷⁶₁₈₃₄₄ И (у даному примірнику відсутні сторінки 3-6) — у центральному приміщенні. Кількість збережених букварів не лише в даній Бібліотеці говорить про широке розповсюдження цього підручника на теренах України. Він був популярний і за ним навчалися тривалий час.

У другій половині ХІХ ст. широко відома просвітницька діяльність українського педагога Іллі Деркача, який видав ряд посібників з школознавства та методичних праць. Більшу частину свого життя він провів у Москві, де й вийшла в 1861 р. його «Українська граматика». Ця невелика книжка безкоштовно розповсюджувалася по школах України.

Відкриває буквар невелике звернення «До вчителя».

Навчальний матеріал у підручнику автор ділить на 10 уроків, де під номером кожного дрібним шрифтом розміщено дані «До вчителя», з яких можна почерпнути методичні поради щодо процесу навчання, основні правила та ін. Приклади для читання надруковано великим шрифтом поскладово і, переважно, з наголосом. Обсяг матеріалу для читання невеликий (головним чином, уривки з поетичних творів Т. Г. Шевченка).

Завершує буквар розділ «Про лічбу».

На с. 21 у зверненні «До громади» вказано «Що надруковано на українській мові задля дітвори и щодо читання» (букварі Т. Шевченка, П. Куліша, М. Гатцука, К. Шейковського, І. Деркача та ін.) разом з ціною, а також основні книгарні (Москва, Київ, Полтава, Петербург), де можна їх придбати.

Незначний обсяг (22 с.) і невеликий формат (11,2 x 15,3 см* і 10,5 x 13,6 см**), скромне поліграфічне виконання (лише титульну сторінку прикрашає малюночок, на якому зображено відкрити книгу, що лежить на хресті з колосками пшениці, від котрих випромінюється сяйво зірочок), а, відповідно, й ціна (5 коп.) робили її доступною і сприяли поширенню на багатьох територіях України, зокрема на західних теренах.

На створення цього посібника, зауважимо, вплинула «Граматка» П. Куліша.

Зміст матеріалів для читання — моралізаторського характеру (с. 13, 14, 17).

Дуже схожа з даним виданням та «Букварем южнорусским» Т. Шевченка «Граматка задля

* Попов 15447.

** A16554И. Обидва примірники в хорошому стані.

українського люду» Л. Яценка (Москва, 1862). Невеликий обсяг (23 с.), скромне художньо-поліграфічне виконання зумовило невисоку ціну (10 шагів). У зверненні «До свічника» автор викладає свої погляди на сучасні методи навчання грамоти і пояснює, що обраний ним звуковий метод «зближає часъ вільного и легкого читання... схожого іму вже зъ якогось часу трімаютьця у деяких московських школах» (с. 4). У підручнику подано кращі зразки українського фольклору (с. 11, 16, 20).

Аналізовані букварі даного періоду з фондів НБУВ за їх змістом, методами організації навчального матеріалу та художньо-поліграфічним виконанням можна розділити на дві великі групи відносно місця видання: україномовна територія і діаспорні (Петербург та Москва). Підручники, що вийшли в світ з друкарень в Україні, подібніші за змістом (релігійно-догматичним, адже вони підпали під подвійну цензуру і перебували під жорстким наглядом). Видані переважно кирилицею, вони не повною мірою знайомлять учнів з малими жанрами української художньої літератури (оповідання, байки, вірші тощо), практично не вміщують малюнків у тексті. Видання, здійснені у Росії, мають здебільшого світський характер, учать читати на уривках з відомих творів українських поетів та письменників, народного фольклору. Деякі з книжок розкішно ілюстровані.

Про можливість видання посібника для початкового навчання грамоти красномовно свідчить той факт, що з букварів, які побачили світ у 1861–1862 рр. у Москві вийшли «ГраMATка задля українського люду» Л. Яценка, «Українська абетка» М. Гатцука, «Українська граматка» І. Деркача; у Санкт-Петербурзі «Букварь южнорусской» Т. Г. Шевченка, «ГраMATка» П. Куліша; у Києві – «Домашня наука» К. Шейковського (з фондів НБУВ).

Розвитку української літературної мови та засвоєнню її словникового фонду не лише освіченими прошарками суспільства, а й широкими масами, найбільше сприяла класична художня література, малі жанри котрої укладачі та автори букварів у доступній формі намагалися репрезентувати на сторінках першого й найдоступнішого посібника для початкового навчання грамоти.

Раніше діалектно роздроблена українська мова стала єдиним цілим, зрозумілим по всій Україні. Її визнали своєю мовою наддніпрянці і волиняни, слобожани і галичани, подоляни і закарпатці. Справедливість цієї тези підтверджує факт істотного поширення букваря Галичини та Закарпаття на Сході України й наявність східноукраїнських букварів та виданих у Петербурзі і Москві – у книгозбірнях Західної України, незважаючи на багаторічну територіальну роз'єднаність¹⁹.

Цементуючим фактором української національної культури об'єктивно виступала українська мова. Протягом усього ХІХ ст. галицькі просвітителі, мовознавці, педагоги вели запеклу боротьбу за право офіційного існування української мови та функціонування її як навчального предмета – то з австро-угорським урядом проти понімечення населення, проти багаторічної колонізації народу, то проти москвофілів²⁰.

І все ж навіть на початку ХХ ст. І. Франко скаржився, що на Галичині «знання нашої народної мови дуже мале, язик поплутаний і запоганений, язикове почуття у всіх, що пишуть і говорять нашою мовою, зовсім затемнене і затуплене»²¹.

На початку 60-х років навчання в школах і далі проводилося лише російською мовою, проти чого виступали і земства, і суспільні діячі в Україні²².

Як штучно було роздуге наступне гоніння на українську мову, видно з того, що незадовго до злочасного закону 1863 р. Міністерство народної освіти асигнувало 500 крб. на видання малоруських підручників для народних шкіл.

Особливості формування та видання посібника для початкового навчання грамоти у десятиліття важкої реакції стане предметом подальших досліджень.

¹⁹ Сарбей В. Г. Становлення і консолідація ... // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 9.

²⁰ Маковей О. Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький, Йосиф Лозинський). – Л., 1912. – С. 6.

²¹ Франко І. Літературна мова і діалекти // Франко І. Твори: В 20 т. – К., 1955. – Т. 16. – С. 337.

²² Слово. – 1881. – № 1. – С. 218.